

A kommunikációs tér fogalma és szerepe a nyelvhasználatban

Mint ismeretes, a nyelvi közlések értelmezésének a folyamata szorosan összefügg az egyén saját tapasztalatával és gondolkodásának alkati sajátosságaival is. Ez az állítás azonban könnyen olyan gondolatot szülhet, hogy a nyelvi értelmezés egyes aktusainak a szubjektív voltát semmi sem korlátozza, tehát ugyanannak a nyelvi szövegnek korlátlan számú olvasata lehetséges, és ennek következményeként az olvasatok között szintén korlátlan számú eltérés jelenhet meg. Hasonló vélemény-nyel elég gyakran találkozhatunk a kognitív szemantikában és a translatorikában is. Ez nyilvánvaló ellenreakciója annak az eltúlzott strukturalista felfogásnak, amely az adott kommunikációs közösgben használt nyelvi és kulturális kódok objektivitásával és egységes, uniformizált jellegével függ össze. Attól függetlenül, hogy a beszélő szubjektum bármilyen nyelvi közlésben képes felismerni több olyan kifejezést, amely saját nyelvi tapasztalatában létezik, és amely képes azonnal felidézni benne a megfelelő képi reakciót is, a nyelvi anyag egységes egészzé történő egybeolvadásának a folyamata olyan egyéni emlékezeti és asszociációs erőfeszítést igényel, amely elválaszthatatlan az adott egyén sajátos alkatától. Érdeemes feltenni a kérdést, hogy vajon arról van-e szó, hogy a nyelvi közlésnek a nyelvhasználó által megvalósított interpretációs folyamata nem tartalmaz semmi olyan közös vonást, esetleg ráutalást stb., amelyet mások is sajátjukként ismerhetnek fel? S ehhez kapcsolódik egy másik kérdés is: ilyen körülmények között a beszélgető partnerekben egyáltalán hogyan jöhet létre az a belső érzés, illetve meggyőződés, hogy valójában értik egymást? Sajnos, ezekre a kérdésekre egyelőre nincs kimerítő és egyértelmű válasz.

A feltett kérdésekkel kapcsolatosan figyelembe kell venni azt az egyszerűnek tűnő tényt is, hogy semmilyen nyelvi aktus nem valósulhat meg „légtüres térben”. Ahhoz, hogy a nyelvhasználó létrehozassa, illetve értelmezhesse az adott közlést, szüksége van arra, hogy egyidejűleg érzékelje azt a nagyobb terjedelmű szellemi teret is, amelyhez elképzelései szerint az adott közlés tartozik, és amelybe harmonikusan beilleszkedik. Így minden nyelvi közlésnek egy szélesebb körű gondolati képben van helye, és e gondolati képhez való kötöttsége jelentős mértékben meghatározza a közlés jelentését. Ahhoz, hogy megváltoztathassuk a közlés értelmét, tehát elérjük, hogy egészen más olvasata legyen, át kell térnünk egy másik gondolati térbe, amelyben a szóban forgó közlés már más helyet foglal el, s ennek megfelelően teljesen eltérő lesz. Ezt a műveletet viszont, sokszor minden akaratunk ellenére is, nagyon nehéz véghez vinni, mivel a mindennapi kommunikációban nincs is lehetőségünk, de szükségünk sincs arra, hogy minden ilyen lépést végiggondoljunk. Így az ilyen változtatás potenciális lehetősége inkább a kivételes esetekhez sorolható. Általában az a gondolati közeg, amelybe a beszédpартnerek „bemerítik” saját közléseiket, ha nem is lehet teljesen azonos, de mindenképpen hasonlóságokkal rendelkezik. Ez egyáltalán nem teszi uniformizálttá különböző beszélők számára a nyelvi közlések értelmezési folyamatát, hiszen ez a folyamat valójában a hasonló szellemi térben lehorgonyozott közlések olyan tulajdonságain alapul, amelyek kölcsönösen felismerhetők. Ezt a gondolatilag elképzelt közeget (teret), amelyben a nyelvhasználó a nyelvi tevékenysége során minden alkalommal elhelyezkedik, és amelyben tevékenysége produktumainak integráns részét képezi, **kommunikációs térnek** nevezhetjük.

A **kommunikációs tér** fogalma rendkívül összetett, és több különböző komponensből áll. E fogalom magában foglalja például a nyelvi közlés témáját, tárgyi tartalmát, műfaját azzal a közös intellektuális szférával együtt, amelyhez ez a tárgyi tartalom tartozik. Ide sorolható a kommunikációs szituáció is azzal a számtalan közvetlenül benne lévő vagy közvetett módon hozzárendelt komponenssel együtt, amelyekből a beszélgető partnerekben egy általános szituációs kép kialakul. Ez olyan kérdésekkel kapcsolatos, mint például a kommunikáció módja, helye, ideje, eszközei, valamint a kommunikációs aktusban részt vevő partnerek száma. A közlés szempontjából nem mindegy, hogy milyen módon zajlik a kommunikáció: „szemtől szembe” vagy valamilyen technikai eszköz felhasználásával, például a televíziós kamerák előtt, mikrofon vagy telefon közvetítésével. Nem közömbös az sem, hogy hány partner szerepel a kommunikációs folyamatban, van-e vagy nincs néma tanú a beszélgetéskor stb. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a hely és az idő tényezőit sem. Meg kell különböztetni a saját, illetve idegen lakásban, hivatalban, közösségi helységben, közlekedési eszközön stb. folyó beszélgetéseket. Időbeli tényező a napszak, az évszak stb. Ezek a paraméterek nem mindig nyilvánvalóak. Köztudott, hogy másképpen alakul a közvetlen kommunikációban szereplő és másképpen a telefonkagylóba mondott szöveg. A kommunikációs szituáció további paramétereit a társadalmi és a szociális tényezők jelölik ki, például: a kommunikációs partnerek neme, kora, társadalmi hovatartozása, képzettsége, szakmája stb., a partnerek közötti viszony (pl. rokonság stb.) vagy rangbeli viszony (pl. tanár-tanuló, tiszt-sorkatona, professzor-egyetemi hallgató, főnök-beosztott stb.). Ezek a tényezők nyelvi síkon is tükröződnek. Nem egyenrangú viszony esetében például a nyelvi aktusok külön formája jelenik meg: parancs, tiltás, kérés, figyelmeztetés, fenyegetés, bírálat, fegyelmezés stb. Ebben a kontextusban említést kell tenni az olyan tényezőkről is, mint például: 1. a beszélő szándéka és az ezzel kapcsolatos nyelvi funkciók; 2. a beszélő viszonya a beszédaktushoz (a beszédaktus hivatalos, nyilvános közegnek szól-e, ahol tanúk stb. is szerepelnek, vagy olyan közegnek, amely kizárja a harmadik személy aktív szereplését, de a jelenlétét megengedi); 3. magának a nyelvnek olyan paraméterei, mint például a kommunikációs fragmentumok hosszúsága, mennyisége, formája stb. (Bańcerowski 2000: 177–94).

A kommunikációs térnek fontos összetevőjét képezi az adott közlés szerzőjének azon elképzelése is, amely arra a reális, illetve potenciális partnerre vonatkozik, akivel kommunikál: milyen a partner érdeke, célja, szándéka, beállítódása, milyenek a vele kialakult személyes és nyelvi kapcsolatok stb.

A kommunikációs tér terjedelmének a meghatározásánál figyelembe kell venni a beszélő szubjektum öntudatát és önértékelését, valamint elképzeléseit arról, hogy ő maga és az általa létrehozott közlés milyen benyomást fog kelteni másokban.

A nyelvi tevékenységben – függetlenül jellegétől és szituációjától – a feljebb említett tulajdonságok nem külön paradigmákként, hanem oszthatatlan, egymásba olvadt elemek konglomerátumaként jelennek meg. Az adott közlés által keltett esztétikai vagy emocionális hatás például attól függ, hogy hogyan percipiáljuk a közlés műfaját. A műfaj felismert tulajdonságai viszont változhatnak a beszéd emocionális tónusától függően. A szóban forgó aspektusok együttvéve a nyelvi közlés számára egységes gondolati közeget (teret) alkotnak. A kommunikációs tevékenység szituációs, stílári, műfaji, pragmatikai természete nem jelenti azonban azt, hogy a felsorolt attribútumok olyan különálló elemek, amelyek rárakódnak a közlés alaptartalmára, és ennek következményeként bizonyos modifikációkat hajthatnak végre rajta. Ellenkezőleg, ezek az attribútumok olyan kommunikációs teret alkotnak, amely az adott közlés értelmének az alapját képezi. Így a kommunikációs tér a benne szereplő aspektusok összességében és kölcsönhatásában olyan kommunikációs közeget hoz létre, amelybe a beszélők nyelvi tevékenységük során „belemerülnek”. A kommunikációs tér, amelyre a beszélő elképzeléseiben kivetítődik az általa átélt kommunikációs tapasztalat, egy olyan „színpadra” emlékeztet, amelyen egy adott pillanatban az értelmi jelenet játszódik.

A kommunikációs tér képe a beszélő elképzeléseiben az egymással kölcsönhatásban lévő, egymásba olvadó és egy adott konkrét szituáció által aktivált, előhívott visszaemlékezések óriási

halmazából alakul ki. Hasonló a helyzet a hallgató esetében is, aki igyekszik értelmezni (rekonstruálni) a neki szánt közlés tartalmát, és megfelelő módon alakítani a saját nyelvi viselkedését az adott kommunikációs szituációra való tekintettel. Hozzá kell tenni azt is, hogy ez a tevékenység minden alkalommal a nyelvi tapasztalatban lerakódó objektumok láthatatlan környezetében történik. Például az interlokútorban egy „gyanús embert”, „ravasz nőt”, „fanatikus hívőt”, „értelmiségit”, „külföldit”, „csalót”, „szimpatikus fiatal” stb. látunk, a konkrét szituációt pedig úgy érzékeljük, mint „formálisat”, „barátságosat”, „vidámat”, „ünnepit”, „hivatalosat”, „kínosat”, „feszültet”, „kellemeset”, amely szórakoztat vagy esetleg idegesít bennünket; stb. Az elhangzott szöveget úgy minősíthetjük, mint „reklámot”, „politikai nyilatkozatot”, „baráti beszélgetést a politikáról” stb. Ezek és a hasonló lehetséges benyomások, érzékelések, minősítések, értékelések stb. összessége abból adódik, hogy a tapasztalatunkban kialakult egy bizonyos elképzelés arról, hogy „mit lehet elvárni” egy hasonló beszélgetéstől, ciktől, partnertől, az adott témától vagy a szituációtól, amelybe kerültünk. Az ilyen jellegű elképzelések meghatározzák nyelvi viselkedésünket az adott szöveggel, illetve az adott partnerrel kapcsolatban. Meghatározzák azt is, hogyan fogjuk interpretálni a közléseket az adott kommunikációs térben, valamint azt is, hogyan fogjuk felépíteni saját nyelvi viselkedésünket abban a kommunikációs térben, amelyben jelenleg benne vagyunk. Az adott közlés által aktivált asszociációk soha sem lesznek azonosak azokkal az asszociációkkal, amelyeket ugyanaz a közlés más közegben hív elő. Az, amit egy adott kommunikációs térben helyénvalónak, normálisnak, esetleg többé vagy kevésbé elfogadhatónak tartunk, más kommunikációs térben furcsának, nem helyénvalónak, helytelennek, esetleg érthetetlennek is tűnhet.

Ahhoz, hogy érzékelhessük a kommunikációs teret, nincs szükségünk arra, hogy valamilyen módon megfogalmazzuk a benyomásainkat. Ezek spontán módon jelennek meg prototipikus képek formájában, például mint tárgyak, személyek, helyzetek stb. műfaji és emocionális köntösben. Az ily módon létrejött kommunikációs tér képe természetesen nem azonos valamely állandó vagy diszkrét paraméterek egyszerű halmazával. Ezek a paraméterek sokféle módon folyhatnak át egymásba, átfedhetik egymást, vagy helyet cserélhetnek egymással stb., és ily módon bármely prototipikus vetületnek különféle árnyalatokat és modifikációt biztosítanak. Hozzá kell tenni azt is, hogy a nyelvhasználók kommunikációs szándékainak a sokfélesége komoly akadály a fogalmazhassuk meg a kommunikációs aktusok pragmatikai orientációját.

A kommunikációs szituációt nem tudjuk kiemelni emlékezetünk tapasztalataiból és „tabularasá”-nak, valami teljesen újnak és soha eddig nem létezőnek tekinteni. Hasonló módon nem tudjuk érzékelteni a képeket sem anélkül, hogy ne lokalizáljuk őket az analógiák egész hálózatába, amelyeket már ismerünk korábbi vizuális tapasztalatainkból. Úgy tűnik, hogy nem vagyunk képesek átélni egy konkrét kommunikációs szituációt anélkül, hogy ne vetítsük azt az előző nyelvi tapasztalatból eredő, mentális képi térképünkre. Minden nyelvi cselekvést a kommunikációs térhez kötötten látunk, és ezt a cselekvést azon az alapon értékeljük, hogy milyen benyomást tesz ránk az adott konkrét kommunikációs térben. Az adott közlés „elhelyezése” a kommunikációs térben közvetlen ráutalással is történhet, például akkor, ha ismerjük a beszélő személyét, jellemét, beszédmódját, szándékait, érdekeit, beállítottságát stb., vagy ha ismerjük az adott szerzőt vagy újságot, valamint a stílusát és véleményét, és ez az ismeret aktiválódik a tudatunkban egy olyan közeg formájában, amely meghatározza az elolvasott szöveg olvasási és értelmezési folyamatát. Más esetekben viszont a szóban forgó „kivetítés” többé vagy kevésbé világos sztereotip analógiák közepette valósul meg. A mindennapi gyakorlatban egy közléssel akarva-akaratlanul aktiválódik bennünk az általunk már ismert, további kommunikációs szituációk képe is, és ennek eredményeként olyan analógiás háttér jön létre, amelyre „kivetítődik” az adott közlés.

A különböző sztereotip analógiákkal átszőtt gondolati tér, amelyben a szöveg létrehozása vagy értelmezése végbemegy, a beszélő gondolatának olyan fókuszálását jelenti, amelyet, ha nem is teljesen, de legalább bizonyos mértékig más beszélők is osztanak és értenek. Elvileg az emlékezetünk tartományában végbemenő gondolati mozgást semmi sem korlátozza, de az a kommunikációs

közeg, amelyben a beszélő rekonstruálja (felfogja) vagy saját maga létrehozza az adott közlést, a gondolat „munkájának” nagyobb meghatározottságát, érzékelhetőségét eredményezi. Természetesen egyetlen nyelvhasználó számára sem adott, hogy teljes mértékig ellenőrizze azt, hogy milyen asszociációs mezők aktiválódnak egy aktuális beszédpillanatban. Sem ő, sem pedig senki más nem lesz képes megismételni azt a szövevényes utat, amelyet a gondolat megtett. Függetlenül attól, hogy a beszéd folyamatában milyen értelmi lépések történnek a tudatunkban, ezek a lépések mindig olyan reakciókat fognak kiváltani, amelyek megfelelnek a kommunikációs tér tulajdonságainak. Az adott közlés az egyik beszélőben mindig meghatározott asszociációt vált ki, és ugyanaz a közlés egy másikban (vagy ugyanabban a beszélőben, de más beszédpillanatban) teljesen más asszociációt hív elő. Ennek ellenére egyik asszociáció sem önmagában jön létre, hanem mindig beilleszkedik az éppen megfelelő kommunikációs térbe. A kommunikációs tér fókuszáló hatása csak akkor válik igazán észrevehetővé, amikor erre nekünk valójában szükségünk van, például amikor még nem teljesen szabadon használunk egy idegen nyelvet. Talán közismert az a szituáció, amikor hirtelen bekapcsolódunk egy idegen nyelven folyó beszélgetésbe, amelynek nem ismerjük sem a témáját, sem más kommunikációs paramétereit. Nyilvánvalóan ilyenkor komoly megértési problémákkal szembesülünk, függetlenül attól, hogy egyes szavakat, illetve fragmentumokat képesek vagyunk-e felismerni. De amikor tudatosul bennünk a beszélgetés témája, azonnal megváltozik a helyzet. Így sokkal könnyebben össze tudjuk rakni a felismert fragmentumokat egy egésszé, a hiányzókat pedig megsejtjük, kigondoljuk, és belátásunk szerint pótoljuk. Hasonló, de sokkal egyszerűbb a helyzet az anyanyelven folyó beszélgetés esetében. Ez azért van így, mert óriási tapasztalattal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogyan lehet rekonstruálni a megfelelő kommunikációs közeget akkor is, ha a hozzánk érkező nyelvi szignálok csak töredékes vagy csak futólagosan, részlegesen felismert alakban jelennek meg. Az adott nyelvi közösség tagjaiban, mivel állandó interakcióban vannak egymással, a sztereotip analógiák spektruma bizonyos hasonlóságokat mutat, de tekintettel az egyéni sajátosságokra soha sem lehet teljes mértékig azonos. Minél lazább a kommunikációs partnerek közötti kapcsolat, és minél bonyolultabb és szokatlanabb az a kommunikációs tevékenység, amelynek a résztvevői, annál gyengébb és jelentősebb eltéréseket tartalmazhat értelmezési tevékenységük is, amely végső soron a teljes „egyet nem érteshez” is vezethet. Abban az esetben, amikor olyan partnerrel van dolgunk, akinek a nyelvi, szociális, kulturális tapasztalata erősen különbözik a miénktől, a nyelvi tevékenységünket a világról alkotott nyelvi képeink közötti kisméretű korreláció fogja megszabni, amelynek ez esetben stabilizáló hatása is lehet. Azt, ami más kommunikációs térben furcsának, extravagánsnak, idefennek tűnhet, bizonyos szituációkban (pl. külföldivel történő kommunikáció esetén) egyszerűen nem vesszük figyelembe, elengedjük a fülünk mellett, hiszen ez lényegesen nem befolyásolja a közlések végső értelmezési eredményét.

Hozzá kell tenni azt is, hogy a kommunikációs térben a beszélgető partnerek közötti kontaktusok összehangolását biztosító közlések fókuszálásán kívül, van még egy aspektusa a szóban forgó jelenségnek. Nevezetesen az, hogy a beszélők tudatában megjelenő kommunikációs tér képei nem állandóak, hanem változó, dinamikus és nem folytonos jellegűek. A kommunikációs teret ez a sajátossága különbözteti meg a nyelvi és a kulturális kommunikálás kodifikált modelljétől. Az értelmezési gondolat állandóan, a nyelvi cselekvés minden pillanatában adaptálódik ahhoz a kommunikációs térhez, amelyben az adott pillanatban ez a cselekvés végbemegy. A következő pillanatban azonban a kommunikációs tér képe különféle tényezők hatására kisebb vagy nagyobb mértékben változhat, ez pedig szükségszerűen maga után vonja a nyelvi fragmentumok kibontakozási és értelmezési folyamatának a megváltozását is. Bármely új inger megjelenése spontán módon befolyásolja, azaz átrendezi a beszélő tudatában tükröződő kommunikációs térnek a képét, és ezzel együtt átrendeződnek az értékelésekkel, minősítésekkel és asszociációkkal együtt azok a pályák is, amelyeken az előző kommunikációs térben a gondolat kibontakozott. A kommunikációs tér átrendezésekor a beszélő pillanatok alatt új kommunikációs világba kerül, ahol minden másképpen történik, és így más eredmények, más elvárások stb. születnek, amelyek más operatív cselekvéseket is igényelnek.

Az ilyen változás néha hirtelen és drámai módon következhet be. Ilyen esetben az a beszélő, akiben már kialakult a szituáció meghatározott sztereotípiája, a hozzá érkező szignálokat gyorsan igyekszik elhelyezni ebbe a sztereotípiába, és ilyenkor hirtelen és drámai módon átrendeződik az adott nyelvi tapasztalat értelme is. Az ilyen szituációkat gyakran tudatosan is kreálják a különféle szövegekben, hogy így érijék el a kívánatos komikus vagy drámai hatást. Az efféle szituációk spontán módon is keletkezhetnek a mindennapi nyelvhasználatban, de hozzá kell tenni, hogy a nyelvi tevékenységünket általában a kommunikációs tér nem hirtelen, hanem folyamatos és fokozatos transzformációja kíséri.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bartmiński, Jerzy 2007. *Językowe podstawy obrazu świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin.
- Bartmiński, Jerzy–Tokarski, Ryszard (szerk.) 1998. *Profilowanie w języku i w tekście*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin.
- Bónus Tibor 2001. *Diskurzusok összjátéka*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Scherer, K. 1972. Judging Personality from Voice: A Cross-Cultural Approach to an Old Issue in Interpretational Perception. *Journal of Personality* 40/2: 191–210.
- Eco, Umberto 1990. *The Limits of Interpretation*. Indiana, Bloomington–Indianapolis, Univerity Press.
- Van Dijk, T. A. (ed.) 1998. *Discourse as Structure and Process*. Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Dehli.

Bañcerowski Janusz
ELTE BTK

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

The concept of communicative space and its role in language use

The concept of communicative space is rather complex and consists of a number of diverse components. For instance, it includes the topic of a linguistic message, its objective content and genre, together with the common intellectual sphere that the content pertains to. It further involves the innumerable components either directly contained in, or indirectly associated with, the communicative situation, from which the participants form a general map of the situation for themselves. Another important component of the communicative space is the speaker's idea of her actual or potential partner in communication: her idea of the partner's interests, aims, intentions, attitudes, and personal or linguistic links with the speaker. In defining communicative space, and in establishing its actual size, the speaker's self-awareness and self-evaluation also have to be taken into consideration, as well as her idea of what impression her person and message would create in others. The map of communicative space is created in the speaker's mind out of a huge set of reminiscences that are interacting and blending into one another, activated by the given concrete situation. The listener's case is similar in that she is trying to interpret (reconstruct) the content of the message she receives and to shape her own linguistic behaviour appropriately to the given communicative situation.